

Szemle

Maurice és Jeannette. A Thorez házaspár életrajza*

1934. február 3-án, miután a Francia Kommunista Párt (FKP) ifjúsági szervezetének Ivryben tartott kongresszusa véget ért, Jeannette Vermeersch, a szervezet egyik vezetője a buszra várt, hogy visszatérjen párizsi albérletébe. Maurice Thorez, az FKP titkára, a politikai bizottság tagja csatlakozott hozzá: „Együtt szálltunk fel a buszra, és akkor megkérdeztem, hogy ő is Párizsba jön-e. Azt felelte: veled megyek, hozzád, s örökre ott maradok.” Ezt az epizódot Vermeersch emlékirataiban olvashatjuk. Ettől a pillanattól a két embert csak a halál választotta el egymástól. Maurice Thorez – 1930-tól az FKP főtitkára, a Komintern vezetőségének a tagja, 1945–1947 között többször miniszter – 1964-ben hunyt el. Jeannette Vermeersch, a Központi és a Politikai Bizottság tagja, 1945 és 1958 között nemzetgyűlési képviselő, majd ezt követően 1969-ig szenátor, 2001-ben távozott az élők sorából.

Wievriorka, a könyv szerzője, a jó hírű párizsi Politikatudományi Főiskola, a *Sciences-Po* tanára. Művében főképpen a döntő találkozást követő 30 év a történetét írta meg. Az ezt megelőző időszak a mű egyharmadát teszi ki. A könyv megírása az ötlettől a megjelenésig 7 évet vett igénybe. Ezalatt a szerző nemcsak az FKP archívumának és a Nemzeti Levéltárban elhelyezett Thorez-hagyatéknak a dokumentumait kutatta, de felkereste azokat az

* Anette WIEVRIORKA: *Maurice et Jeannette. Biographie du couple Thorez*. Fayard, Paris, 2010. 687 p.

északi helyeket is, ahonnan a házaspár származott. Thorez bánáymilióból, Vermeersch a textilmunkásnők világából indult. Wievriorka a helyi levéltárak mellett kutatott a katonai bíróság és a rendőrprefektúra levéltárában is, ahová rendkívül nehéz és hosszadalmas volt a bejutás. Pedig semmi, a nemzetbiztonságra veszélyt jelentő anyagot nem talált egyikben sem. Amit talált, annak tartalma közismert volt (például Thorez dezertálása 1940-ben).

Az egész Thorez-hagyatékot nem tudta feldolgozni, hiszen az 450 (!) dobozt tölt meg, ehhez jön még az Ivry-sur-Seine-ben, a helyi levéltárban elhelyezett anyag. Wievriorka főként a kommunista vezető naplóját tanulmányozta: elsőként dolgozta fel ezt a nagyon értékes dokumentumot, amely Thorez „nem hivatalos” véleményét tükrözi. Bár semmi szenzációt, revelációt nem tartalmaz, lehetővé teszi, hogy jobban megismerjük az embert, s azt, ahogyan a döntések születtek. Emellett a családi légkörbe is bepillantást enged.

Thorezék hivatalosan 1947 szeptemberében kötöttek házasságot, ám közös történetük egyben az FKP, a nemzetközi kommunista mozgalom, és a francia nemzet történetének is fontos része. (Thorez 1934-ben már nős volt, de a válás után is jó kapcsolatokat ápolt volt feleségével és a házasságukból született fiával.) A szerző nem törekedett arra, hogy új megállapításokat tegyen az FKP történetéről, inkább támaszkodik a francia történetírás nagyon színvonalas, konjunkturális politikai (elő)ítéletektől mentes termékeire: Annie Kriegel, Danielle Tartakowsky stb. írásaira vagy a *Communisme* folyóirat cikkeire. (Sok kelet-európai – főleg „ifjú titán” – történész tanulhatna tőlük.)

Bizonyos aspektusokat elmélyültebben vizsgál a szerző, így például Thorez kapcsolatait a festőkkel (Picassóval, Fernand Leger-vel). A politikus különösen jó viszonyban volt Picassóval, akit védelmébe vett, amikor a Sztálin halálára készített, és a kommunista *Les Lettres Françaises* című hetilapban közzétett rajza miatt támadták. A *Guernica* alkotója az első egyike volt, aki meglátogatta a szovjetunióbeli hosszú (1950. november – 1953. április) gyógykezelésből visszatért főtitkárt. A művész szinte családtagnak számított Thorezéknel: családi eseményekre, karácsonyi, szilveszteri vacsorákra volt hivatalos. A főtitkár közbenjárta

Fernand Leger moszkvai kiállításának megszervezéséért, s ő írta a kiállítás katalógusának a bevezetőjét. Személyesen felügyelte a képek berakodását a szovjet hajóra Marseille-ben. (500–516.)

A könyv lapjain feltárulnak előttünk nem csupán a házaspár franciaországi vagy moszkvai mindennapjai (például a Komintern-munkatársak és a kommunista emigránsok lakóhelyének számító Lux Szállóban), de azt is megtudhatjuk, ahogyan – személyes jellegű eseményekkel keveredve – a nagy döntések születnek. Éppen amikor a Komintern felosztatásáról, megszüntetéséről döntöttek (1943. április), halt meg diftériában Dimitrov fia. „Van ebben az egybeesésben valami megrázó” – jegyzi meg a szerző. (325.)

Természetesen magyar vonatkozások is fellelhetők a könyvben. Éppen csak megemlíti Rákosit és Gerőt, akikkel Moszkvában, a háború alatt „egy fedél alatt” politizáltak. 1956 őszén Thorez naplójában gyakran esik szó Nagy Imréről. A francia kommunista vezető kezdettől fogva „fasiszta elemek akciójának”, „ellenforradalomnak” minősíti az október eseményeket. (557–558.)

Thorez, de még inkább felesége számára minden, a legkisebb szovjetellenes megnyilvánulás is „árulás”, „ellenforradalmi” tett volt. Nem értékelték igazán pozitívan az SZKP XX. kongresszusát sem. A zárt ülésen elmondott beszámolót az FKP gyakorlatilag eltitkolta, amikor nyilvánosan csak a „Hruscsov elvtársnak tulajdonított beszámolóról” beszélt. A főtítkár úgy látta, hogy a pártnak semmi lényegeset nem kell változtatnia politikáján. Példaként hozta fel a *Time*-nak 1946-ban adott nyilatkozatát a szocializmus-hoz vezető utak különbözőségéről. A házaspár hite a Szovjetunió és a kommunisták cselekedeteinek a helyességében rendíthetetlen volt, a legkisebb kétkedésnek sincs nyoma. Mindketten ezzel a hittel és meggyőződéssel hunytak el.

Vermeersch, mivel nem értett egyet pártjának az „ötök” csehszlovákiai intervencióját elítélő állásfoglalásával, lemondott politikai és központi bizottsági tagságáról. Egy ideig még lakóhelyének alapszervezetében politizált, olykor nyilvánosan is hallatta hangját, de az 1980-as években teljesen visszavonult.

A szerző nagy megértéssel, de megfelelő kritikával szemléli és mutatja be a házaspár élettörténetét, a francia életrajzírás legjobb

hagyományait folytatva. Ha magyarul is megjelenne, az nemcsak a történészeknek nyújtana sokat, de a szélesebb olvasóközönség is okulna belőle. Elősegítené, hogy tisztább képet alakíthassunk ki a múltból.

J. Nagy László

A félperifériától a centrum felé*

A könyvismertetés műfaja többféle megközelítést is lehetővé tesz. Ormos Mária, aki a *Századok* 2011/6. számában¹ írt elsőként e könyvről, a szerző nézőpontját vizsgálta elsősorban. Magam a főcímben jelzett probléma esettanulmányokban megragadható konkrét tényeire figyelek. Ámde mielőtt belekezdenék, érdemes magát a címet is szemügyre venni. A főcím is lényegre törő, amennyiben a probléma exponálása mellett a szerző álláspontját is tükrözi: egy fél évezredes, a 15-től a 20. századig terjedő korszak fő jellemzőjét látja ebben. A kötetben összegyűjtött – másutt korábban már megjelent – írások összerendezésének célja a főcímben megjelölt folyamat bizonyítása; a recenzens ezt keresi és találja meg.

Az alcím akár a szerző játékos kedvére is utalhat. A „még hosszabb” jelző nem komoly, tudományos megfontolásokat illusztrál. A spanyol történetírás kronológiai gyakorlata szárazabb ennél. A spanyolok számára az 1492 és 1808 közötti periódus a *historia moderna*, az 1808-tól (Napóleon inváziójának dátuma) 1898-ig terjedő periódus (Kuba elvesztése) jelenti a 19. századot, s az 1975-ig, Franco haláláig terjedő időszak elnevezése a *historia contemporánea*. Ami ezután következik, azt az egyetemi oktatásban legtöbbször a *historia actual* formulával jellemzik. Persze Harsányi Iván nagyon is komoly, amikor a 20. századot egyetemes koordinátákban szemléli és a 2008-as világgazdasági válságig terjedő periódusként értelmezi, tanulmányainak elemzési íve rendre eddig is terjed.

A kötet indító tanulmánya a mediterráneumnak az európai történelemben betöltött szerepét vizsgálja. A szerző alapkérdése: „Hogyan alakult ki történelmileg a mediterráneum mai alapképlete?” Miként lett a 15–17. században még a „gazdaság-világ” központjában lévő mediterráneum az új, atlanti központú világgazdaság perifériájává? Harsányi igen impozáns historiográfiai áttekintésben mutatja be „a súlypont áthelyeződését”, „helycseréjét”,

* HARSÁNYI IVÁN: *A félperifériától a centrum felé. Spanyolország és Portugália a „hosszú 19.” és a még hosszabb 20. században*. Publikon Kiadó, Pécs, 2011. 357 p.

¹ *Századok*, 2011/6. 1558–1563.

amelynek során az egész Ibériai-félsziget periférikus zónává vált. A tanulmány végén sorra veszi ugyan a kérdéskör még kutatandó problémáit, de mindez nem oldja fel Ormos Mária hiányérzetét: „Most sem értem ugyanis, hogy két olyan ország(nak), amelytől a világkereskedelmi útvonal nemcsak nem távolodott el, de az egyenesen az ölébe hullt (...), miként került olyan kétségbeesítő helyzetbe, mint amilyenbe a 20. századra került” – írja.²

Ormos Mária, amikor ezt a *miértet* megfogalmazta, az ibér történelem alapkérdését vetette fel. A tanulmány adós maradt a válasszal – bár nem biztos, hogy ez feladata volt.

Mindenesetre a recenzens kéretlenül is kiegészítéssel szolgál. A válaszkérés ugyanis már igen korán elkezdődött a magyar történetírásban. Ám úgy látszik, hogy a problémával kapcsolatos, akkor nemzetközileg is újdonságnak számító eredmények kihullottak a magyar historiográfia emlékezetéből. Elsősorban Pach Zsigmond Pál kutatásait, s ott is *A kereskedelmi útvonalak XV-XVII. századi átrendeződésének kérdéséhez* című, 1968-ban a *Századokban* megjelent tanulmányát³ érdemes kiemelni, amelyet Romsics Ignác is említ 2011-ben megjelent magyar historiográfiájában, hangsúlyozva, hogy ez az írás „*nagyon jól illeszkedett Immanuel Wallerstein néhány évvel korábban kifejtett centrum-periféria teóriájához.*”⁴

A helyzet azonban valójában úgy áll, hogy Wallerstein e témáról szóló könyve Pach említett tanulmánya *után hat évvel*, 1974-ben jelent meg. Pach gondolatmenetében – most csak Ormos Mária kérdését érintve – a központi probléma az *árforradalom* értelmezése és hatása az Ibériai-félszigetre, amely az ibériai királyságokban *fordított merkantilizmust* váltott ki. Ezért a beözönlő nemesfém ki is áramlott az országból, s másutt (Anglia, Hollandia, Franciaország) „*csatornázódott be*”, az eredeti tőkefelhalmozást stimulálva. Magam azt gondolom, hogy az árforradalom persze, éppen szakaszos és hullámtermészete miatt, szükségképpen

² Uo. 1559.

³ PACH Zsigmond Pál: *A kereskedelmi utak átrendeződésének kérdéséhez. Századok*, 1968. 5-6. sz. 863-891.

⁴ ROMSICS Ignác: *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19-20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Osiris, Budapest, 2011. 433. (Kiemelés tőlem. – A. Á.)

annak az országnak a gazdaságát rombolta, ahol kikötöttek az ezüstflották (Cádiz és Sevilla), s ahol ezért az áremelkedés új ciklusai/hullámai elkezdődtek. Az árforradalom problémájának más fontos vonásait megtalálhatjuk Zimányi Vera magyarországi „ármozgásokról” írott műveiben⁵ és Wittman Tibor igen korán (1957) megjelent *Az árforradalom és a világgpiaci kapcsolatok kezdeti mozzanatai* című munkájában, amelyek – mint Wittman címe is utal rá – már a világgazdasági koordinátákban szemlélték e problémákat.

Ormos Mária *miértjének* megválaszolásakor azonban nem elég a külső, nemzetközi koordinátákra utalni, mérlegre kell tenni az Ibériai-félsziget belső fejlődésének sajátosságait is. Ebben Szűcs Jenő *Vázlat Európa három történelmi régiójáról* című tanulmányából érdemes kiindulni.⁵ Amikor Szegeden én tartottam a kora újkori egyetemes történelmi szemináriumokat, gyakran adtam feladatként diákjaimnak: írják meg a tanulmány „negyedik”, hiányzó, ibériai fejezetét. A vizsgálódás során Szűcs Jenő szempontjait – az állam és a társadalom egymáshoz való viszonyát, az állam és az egyház kapcsolatát, a rendiség jellegzetességeit vagy hiányát, a városi szabadságjogok („a szabadságok kis körei”) létét vagy hiányát, a nemesség arányát a társadalomban stb. – használták. Az elemzés végeredménye rendre az volt, hogy az Ibériai-félsziget (főképpen Kasztília) erősen keleties, kelet-európai vonásokat mutatott. Ha ehhez hozzávesszük a zsidók és az átkeresztelkedni nem akaró mórok kiűzését (1492), az állami szolgálatot vállaló Inkvizíciót (amelyek maguk is éppen e keleties modelltől következtek), jobban megközelíthető a *miértre* adható válasz.

A könyv címének logikáját követve a bevezető tanulmány után először *A közigazgatás sorsfordulói a 19. és a 20. századi Spanyolországban* című írást érdemes szemügyre venni. Az írás a periferikus lét alapvető jelentőségű problémáját mutatja be, noha a cím félrevezető, mert kevesebbet ígér, mint amiről valójában szó esik. Nem egyszerűen a közigazgatás, hanem az *államfejlődés* spanyol jellegzetességeiről van szó, amelyekről magyarul már olvashattunk, hiszen Wittman Tibor az 1960-as évek eleji abszo-

⁵ Szűcs Jenő: *Vázlat Európa három történelmi régiójáról*. Történelmi Szemle, 1981/3. sz.

lutizmusvitában maga is megfogalmazta álláspontját.⁶ Harsányi indokoltan indít a 16. században kialakult *Tanácsok* rendszerével, amelyek az államigazgatás legfelsőbb szintjén egy abszolutista állam képét mutatták anélkül, hogy a provinciák és a tartományok előjogait, különállását, belső kohézióját, hagyományait stb. érintették volna. Harsányi Iván ezt a centralizmus és a tartományok közötti viszonyt vizsgálja a 19–20. század különböző időszakában, kiemelve a központnak a tartományok alávetésére irányuló meg-megújuló szándékát. Különösen sok újat kínál az első és a második köztársaság időszakáról szóló elemzés, és egészen meglepő, hogy még az 1978-as demokratikus alkotmányban is megtaláljuk ennek a szekuláris feszültségnek az elemeit. Az is nyilvánvalóvá válik, hogy a „közigazgatás e sorsfordulói” mögött a Spanyolországon belül születő kisnemzetek ambíciói is jelen vannak.

Ha jól értem a szerzőt, az évszázados küzdelem a központi államhatalom és a regionalizmus erői között az 1978-as alkotmányban egy korszerű, „centrum” típusú kompromisszumos modellhez vezetett, kitörve a félperifériát jellemző durva centralizmus (beleértve a diktatúrákat is) és a tartományi széttörtség kettősségéből – bár a szerző jelzi, hogy a folyamat mintha még nem zárult volna le. Az alkotmány ugyanis egy föderalista opció lehetőségét is magában foglalja. Ugyanerre a következtetésre jutott Ramón Tamames is, aki *La España alternativa* című könyvében⁷ e politikai küzdelem kimenetelét abban látja, hogy létrejöhet egy új modell: „tizenhét köztársaság egy monarchiában” (utalás arra, hogy ma 17 autonóm közösség alkotja Spanyolországot).

A félperiferikus Spanyolország másik fontos jellemzője – legalábbis a tanulmányok tükrében – a szélsőséges és állandósult politikai turbulencia, az *erőszak* (mint úri és plebejus politikai eszköz) tombolása a politikai konfliktusok időszakaiban. Erre

⁶ WITTMAN Tibor: A spanyol abszolutizmus néhány vonása a XVI. században. *Acta Historica. Acta Universitatis Szegediensis*. T. XV. Szeged, 1964. 19–29. Spanyolul megjelent változata már címében is a spanyol (kasztíliai) abszolutizmus törökös vonására utal: WITTMAN Tibor: Sobre el presunto carácter „turco” del absolutismo espa ol del Siglo de Oro. *Anuario del Instituto de Investigaciones Históricas*. Rosario, 1964. 309–320.

⁷ Ramón TAMAMES: *La España alternativa*. Espasa Calpe, Madrid, 1994.

utal Ormos Mária figyelmeztető kérdése is: „Mivel magyarázható az anarchisták nagy súlya” a 20. század első harmadában is? Kétségtelen, hogy az első köztársaság kantonalista tobzódása után az anarchizmus a második köztársaság időszakában szintén óriási, és – Harsányi enyhítő körülményeket is kereső véleménye ellenére – romboló, pusztító erő a milíciáival. De a spontán erőszak más köztársasági milíciáknak ugyancsak sajátja volt. A végleges választ Ormos Mária kérdésére a spanyol helytörténeti munkák fogják megadni, és a ma még ritkának számító ilyen munkák arra utalnak, hogy a latifundiumok durva, kegyetlen világa, s a *demokratikus harci eszközök hiánya* az oka e „primitív lázadók” állandósult erőszakkitöréseinek.⁸ A kegyetlenség a „nacionalista” táborban is megvan, ott azonban intézményesült, és szervezetté vált. A periférián jelentkező erőszaknak tehát mindkét „spanyol arca” megjelenik.

A kötetnek polgárháborúval kapcsolatos és más írásaiból is kitűnik, hogy az érdekeknek a korábban említett regionális töredezettségből fakadó sokszínűsége a politikai táborok belső konfliktusaként is jelentkezett. A különbség csak az, hogy Franco az eltérő ellenforradalmi politikai irányzatokat erővel/erőszakkal integrálta, míg a Népfront politikai szerkezete ezeket a különbségeket inkább felerősítette. A politikai kultúra az erőszakot preferálta mindkét oldalon, jelezve a spanyol társadalom demokratikus tapasztalatainak hiányát is.

Mindenesetre a Népfronton belüli konfliktusok, a szovjet szerepvállalás bemutatása, az NKVD spanyolországi akciói nyomán a Szovjetunióban tomboló, de a nemzetközi brigádokig is elérő trockizmus elleni „tisztogatások” ismertetése a könyv tanulmányainak legdrámaibb, erős szakirodalmi megalapozottságú része.

A Népfronton belül a konfliktusok alapja a *háború vagy/és forradalom vitája*, amelyet a kötet plasztikusan mutat be. A Népfront radikális csoportjai (anarchisták, szocialisták, kisnemzetek pártjainak egy része) a *forradalom* hívei voltak, míg a kommunisták a *háború* megvívásának aktualitását és elsőbbségét hirdették,

⁸ Vö. például FRANCISCO ALÍA MIRANDA: *La guerra civil en retaguardia. Ciudad Real (1936–1939)*. Ciudad Real, 2005. 4. kiadás.

hogy a nyugati demokráciák támogatását megnyerjék. A legfrissebb szakirodalomból egyre inkább az a kép rajzolódik ki, hogy a spanyol kommunisták, a későbbi befeketítő legendákkal ellentétben, a mérséklet felé terelték volna a Népfront politikáját. Ezt a spanyol kommunista álláspontot azonban a Komintern és főleg az NKDV durva beavatkozása és „tisztoztatásai” diszkreditálták, illetve magával rántották az SKP-t a terrorba. Mindenesetre egyre több szakmunka állítja, hogy éppen a fentiekből következően a köztársaság vereségének fő oka nem a nemzetközi tényező, hanem a Népfrontot alkotó erők egymás elleni küzdelme volt.⁹ Erre Harsányi Iván is számos adattal szolgál.

A kötet harmadik tematikus egységét a *diktatúra* problémája jelenti. Ezt magam is abban az értelmezési keretben szemlélem, amelyet Harsányi Iván könyvének címe sugall: a diktatúra nyilvánvalóan a spanyol periférikus lét jellegzetes terméke és megjelenési módja. Ezt a 16. században a külső forrásokból táplálkozó, „extrovertált” (az amerikai nemesfémből táplálkozó) abszolutizmus jelentette (Wittman), a 17. században, a kis Habsburgok korában már a *validos*, a teljhatalmú államminiszterek személyesítették meg. A 18. században pedig a *despotismo ilustrado* jelentette ugyanezt. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a periférikus-félperifériás lét egyik jellegzetes sajátossága a diktatúra, illetve a *caudillismo* intézményesülése.

Harsányi Iván „diktatúratörténete” Napóleonnal kezdődik („Spanyolország két Napóleonja”), de a könyv fő témája Salazarnak, Portugália diktátorának, valamint Primo de Rivera és Francisco Franco diktatúrájának az elemzése. Érdekes, árnyalt, a katonai kérdéseket felvető, alternatívákat is tárgyaló fejezeteket olvashattunk. Nem lehet eléggé hangsúlyozni annak a jelentőségét, hogy Harsányi Iván az első, aki a spanyol történelem kapcsán a magyar külügyi forrásokat igen nagy haszonnal dolgozta föl. 1945 után ez az első fontos pillanat, amikor a spanyol történelemhez magyar forrásokat is érdemben tudtunk felhasználni.

A spanyol diktatúra-tanulmányok két érdekes és fontos témát tárgyalnak. Egyfelől a Franco hatalomra kerülését megelőző alter-

⁹ Például Stanley G. PAYNE: *Por qué la República perdió la guerra?* Espasa, Madrid, 2010.

natívák bemutatása és a felső tisztikar főszereplőinek jellemzése izgalmas és ismeretlen részleteket oszt meg az olvasóval; másfelől Primo de Rivera és Franco diktatúrájának összevetését, az azonos és eltérő vonások kiemelését érdemes említeni. Természetesen ez az összevetés nagy óvatosságot igényel, hiszen míg Primo rendszere alig 7 évet élt meg, Franco diktatúrája 36 esztendő.

A különbségek persze nagyok, jelzi Harsányi Iván. Az fel sem merül, hogy Primo autokrata rendszeréről totális diktatúra lehetett volna, Primo személyisége is eltért Francóétól. Két megjegyzést mégis tennék az árnyalt, meggyőző elemzéshez. A katolikus egyházhoz való viszony a két diktatúrában eltérő, s ez a könyvben nem kapott kellő hangsúlyt. Primo de Rivera idején a katolikus egyház a rendszert támogatta ugyan, de nem fonódott vele össze úgy, mint a nemzeti katolicizmus Franco diktatúrájában. A másik megjegyzés inkább problémafelvetés: egyetértek azzal, hogy Primo de Rivera nem ideologikus jellegű, inkább praktikus-pragmatikus uralmi rendszert alakított ki, ahol a konzervatív irányzatok sem kapcsolódtak *közvetlenül* a rendszerhez. Tanulmányozásra érdemesnek tartanám ugyanakkor, hogy a spanyol pozitívizmus („rend és haladás”) és képviselői mennyiben támogatták a Primo-diktatúrát.

Különleges helyet foglal el a kötetben a 20. századi spanyol politikai konzervativizmusról szóló tanulmány. Ez a másfél évszázadot átölelő hosszmeteszlet történetírói bravúr. Érzékeny, árnyalt, az eltérő konzervatív felfogások finom megkülönböztetésével és formálódásával, egymáshoz való kapcsolataik feltárásával, a politikai hatalom, s különösen a Caudillo által összeterelt illetve erőszakkal egy táborba kényszerített irányzatok plasztikus bemutatásával tulajdonképpen egybefogja a 20. századot. Harsányi azt is feltárja, hogy ezek a konzervatív gondolatkörök hogyan modernizálódtak s lettek az új Spanyolország demokráciájának egyik fő erejévé. A spanyol konzervatív eszmetörténet tele van nagy személyiségekkel, s jól tette a szerző, hogy éppen Fraga Iribarne példáját említette, aki Franco miniszteréből a demokratikus 1978-as alkotmány egyik atyja és Galícia autonóm kormányának hosszú éveken át elismert, demokratikus elnöke lett.¹⁰

¹⁰ ANDERLE Ádám: Diktatúrából demokráciába: Manuel Fraga Iribarne. *Egyenlítő*, 2008/3.

A konzervativizmus folyamatos, megszakítások nélküli jelenléte a spanyol politikában és eszmetörténetben különleges jelenség az európai félperifériákon, különösen, ha a kelet-európai példákkal állítjuk szembe. Magam ugyanakkor hiányolom a konzervatív eszmerendszerben a pánhiszpan gondolkörök 1930 előtti jellemzését. A szerző az 1930-as évekről szólva, az *Acción Espa ola* folyóirat műhelyeiben született *hispanidadot*, tehát a pánhiszpanizmus Franco által preferált, fasiszta változatát tárgyalja, miközben a pánhiszpanizmus *hispanismó*ban megjelenő változata tartalmazza a 19. század végétől felmutatott konzervatív változatokat is. Példa lehetne erre a tanulmányban említett José María Pemán, aki egyik, a szerző által is elemzett beszédét éppen a Királyi Hiszpan–Amerikai Akadémián mondta el 1923-ban. Primo diktatúrájának és külpolitikájának ugyanis ez a *hispanoamericanismo* volt az egyik alapvető jellegzetessége és iránya.

Az 1939 utáni Spanyolországról közölt tanulmányok két csoportba sorolhatók. A világháború utáni köztársasági remények és a francóista gazdaságpolitika, s nagyobb terjedelemben a spanyol demokratikus átmenet kérdései alkotják az első csoportot. Harsányi Iván írásainak második témaköre a magyar–spanyol kapcsolatokat és a magyar diplomácia Spanyolországgal kapcsolatos megfontolásait, híreit stb. mutatja be. Ez utóbbiak értékes, elmélyült levéltári forrásanyagot feltáró alap kutatások eredményei, a spanyol átmenetről szóló írásokban pedig erős a magyar demokratikus átmenettel való közvetlen és közvetett összehasonlítás szándéka, amint erre egy rövid írás címe is utal: A „spanyol analógia”.¹¹ Ám e tanulmányok olvastán erősödik a könyv más fejezeteinél is olykor megjelenő hiányérzetünk: sajnos, a szerző nem tette kellően mérlegre az általa is kutatott problémákkal kapcsolatosan egyre gazdagodó magyar szakirodalmat.

Ormos Mária említett recenziójában szól arról is, hogy a hazai érdeklődés, beleértve a szakmai-egyetemi fórumokat is, nagyon korlátozott, és hogy „az aktuális történettudományi horizont kellemetlenül szűk”. Ez a megállapítás a spanyol témákra és érdek-

¹¹ Hasonló címmel magam is írtam egy tanulmányt 1988-ban. Megjelent A spanyol analógia. A (francóista) pártállamtól a (juancarlista) pluralizmusig címmel. *Tiszatáj*, 1989/4. 51–61.

lődésre fokozottan érvényes, és nemcsak a történettudományi, de politikatudományi szférában is. Ha magyar vonatkozású probléma nemzetközi összevetésben kerül tárgyalásra, legtöbbször a francia, angol, német, esetleg olasz vonatkozásokat említik (ismerik) a szerzők. Miközben ezeknek az országoknak a világgazdaságban elfoglalt helyzetük, ebből következően történelmük is más koordináták között alakult, mint a közép-kelet-európai.

Legutóbb, a *HVG* 2011-es utolsó, összevont számában Kende Péter¹² a most formálódó orbáni rezsim lehetséges európai analógiáit keresi Horthy, Mussolini, Putyin és De Gaulle rendszerében – ám ezt nem találja meg. Magam azt hiszem, hogy a többünk által tanulmányozott „spanyol analógia” nem csak a demokratikus átalakulás kérdésében adhat összevetésre ösztönző lehetőségeket. Ez az analógia kiterjeszthető lehetne a Franco-diktatúra és a most formálódó autokratikus vonásokat mutató rendszer közötti párhuzamok vizsgálatára is. S egy komoly elemzés alighanem meglepő eredményeket, hasonlóságokat hozhatna.

Végül jöjjön a személyes hangú befejezést. Valamiképpen ugyanis mindannyian a most 82 éves Harsányi Iván tanítványai vagyunk. Olvasta kéziratainkat, olykor még „nulladik” változatban; dolgozataink opponense, kutatásainknak sokszor szakvezetője is volt. Magam például az 1980-as évtized elején lehettem az általa vezetett tanszék ösztöndíjasa hat hónapig. Fiatal kutatóink – dolgozzanak akár Szegeden, Pécsen, Veszprémben vagy Budapesten – kaptak tőle tanácsokat, élvezhették jóindulatát és szerkesztői pontosságának hasznát. Harsányi professzor ezért mindannyiunk munkájában, könyveiben, tanulmányaiban benne van, munkáink valamennyire az ő munkái is.

Anderle Ádám

¹² KENDE Péter: Magyar különút. *HVG*, 2011/51–52.

Hírhedt törvények születési körülményei*

Fontos munkával gazdagodott a magyarországi zsidóság történetének irodalma. Olyannal, melynek révén a korszak politikatörténetével kapcsolatos ismereteink is új elemekkel bővíthetnek.

Ha az olvasó kézbe veszi a Politikatörténeti Füzetek 2010 végén megjelent kötetét, a könyv alcíme és terjedelme alapján először minden biztonnal az ötlík fel benne: lehet-e a jelentős, ráadásul 1938-tól növekvő számú magyarországi zsidóság ellentmondásokkal teli, bonyolult, s időben is változó sorsát (az alcím szavával: létét) ilyen terjedelmi keretek között feldolgozni? A kétkedés jogosságát maga a szerző igazolja. Már a tartalomjegyzékből is kiderül, hogy valójában nem a magyar gazdaságban és szellemi életben fontos szerepet játszó társadalmi csoport két világháború közötti/alatti helyzetét kívánta áttekinteni, hanem „csupán” az úgynevezett zsidótörvények létrejöttének részletes bemutatására vállalkozott. Tartalmát az előszóban határozza meg pontosan: „A könyv kiemelten az 1938:XV. tc., az ún. első zsidótörvény, és az 1939:IV. tc., az ún. második zsidótörvény létrejöttének körülményeire és következményeire koncentrál.” (7.) S valóban, a szerző a könyv majd háromnegyed részében a két törvénnyel kapcsolatos ismereteket közöl. Jóllehet ebben a tekintetben is inkább az első elem – mármint a *körülmények* –, mintsem a második – a *következmények* – megjelölése állja meg a helyét.

K. Farkas Claudia vállalkozása – e korlátokkal is – feltétlenül indokolt. Igaz ugyan, hogy a kérdést egyetlen, a korszakkal foglalkozó, összefoglaló munka sem kerül(het)te meg, s a zsidókérdés korabeli vizsgálatával foglalkozó művek súlyuknak megfelelően tárgyalják a törvények tartalmát és hatását. A témakör teljes feldolgozására azonban máig nem került sor. Braham a magyarországi holokausztot tárgyaló nagyszabású monográfiájában egyenként néhány oldalon ismerteti a vészkorszakhoz vezető út e fontos állomásait.¹ Az eddigi legátfogóbb elemzés Gyurgyák

* K. FARKAS CLAUDIA: *Jogok nélkül. A zsidó lét Magyarországon, 1920–1944.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2010. 361 p.

¹ RANDOLF L. BRAHAM: *A magyar holocaust.* Gondolat–Blackburn International Incorporation, Budapest–Wilmington, é. n. [1988] Első kötet. 104–107., 125–132., 164–165.

Jánostól származik.² Ám a nagy ívű áttekintésben ezeket a sarkalatos törvényeket Gyurgyák is csak részproblémaként kezelhette, így kimerítően nem elemezhetette. Vértés Róbert munkája³ pedig csak az ominózus jogszabályok szövegének közlésével járult hozzá a téma megismeréséhez, azok elemzésére kísérletet sem tett. Pelle János könyve⁴ foglalkozik a kérdéssel a legrészletesebben. Ő azonban elsősorban a törvények fogadtatására, visszhangjára koncentrált, s nem tért ki ilyen aprólékosan azok keletkezéstörténetére. Számos – kötetekben és folyóiratokban megjelent – tanulmányra utalhatnák még, ám ezek csak vázlatos áttekintésekkel, a tanulságok sommás megfogalmazásával vagy részkérdések feldolgozásával gazdagították a képet.

Farkas Claudia ezekre támaszkodva, gazdag levéltári, sajtó és nyomtatott forrásanyag feldolgozása alapján tett kísérletet arra, hogy átfogóan és alaposan ismertesse a zsidók jogait korlátozó, 1938–1944 között született jogszabályokat, s közülük is elsősorban az 1938. és 1939. évi törvényeket. Arról az időszakról, amely nemcsak a jogszabályokkal sújtott társadalmi csoportnak jelentett tragikus fordulatot, hanem végeredményben azoknak is, akiknek ezek által kedvezni szándékoztak a törvényhozók.

A címadás nem csak a fentiek miatt szerencsétlen. A *Jogok nélkül* főcím ugyanis – miként azt a *Bevezetésben* leírtak is igazolják – tartalmi szempontból nem felel meg az 1938 előtti magyar valóságnak. Jóllehet 1920-ban, a *numerus clausus-törvény* révén egy fontos, és a zsidóság társadalmi érvényesülése szempontjából különösen érzékeny ponton, erősen korlátozták a zsidók jogait, ezt az 1920-as években s az 1930-as évek nagy részében nem követte újabb jogfosztás. Addig megszerzett pozícióikat az értelmiségi pályákon is megtarthatták, sőt a Bethlen-kormány gazdaságpolitikája következtében megerősítették a gazdaság különböző ágazataiban. Ebben az évtizedben kerültek képviselőik a korábbinál jóval nagyobb számban az országgyűlés mindkét házába, s val-

² GYURGYÁK János: *A zsidókérdés Magyarországon*. Osiris, Budapest, 2001. 135–168.

³ VÉRTÉS Róbert: *Magyarországi zsidótörvények és rendeletek. 1938–1945*. Budapest, 1997.

⁴ PELLE János: *A gyűlölet vetése. A zsidótörvények és a magyar közvélemény 1938–1944*. Európa, Budapest, 2001.

lálhattak szerepet az ország kormányzásában is, amire korábban nemigen volt példa. A jobboldali ellenzékiek – köztük a fajvédők – éppen ezt elősegítő politikája miatt támadták hevesen Bethlent. Egyik legharcosabb képviselőjük, Gömbös Gyula azonban miniszterelnökként maga sem csorbitotta a zsidóság jogait, gazdasági, társadalmi, vallási és kulturális lehetőségeit.

A könyv szakmai értéke mindenekelőtt abban rejlik, hogy részletesen bemutatja az úgynevezett zsidótörvények megszületésének folyamatát, illetve a társadalom és a politikai szféra különböző szegmenseinek reflexióit. Teszi mindezt elsősorban az országgyűlési naplókban és a munkabizottságok jegyzőkönyveiben nyomon követhető viták, illetve az országgyűlési irományokban közölt dokumentumok alapján. A visszhang rekonstruálására gazdag sajtóanyagot tanulmányozott, s hivatkozott a korszak néhány kulcsszereplőjének naplóira, memoárjaira is. Történetírásunkban mindezt ilyen szempontból és ilyen részletességgel még nem dolgozták föl.

A szerző – különösen az úgynevezett második zsidótörvény esetében – a nemzetközi és főként a hazai viszonyok összetett viszonyrendszerének helyes értékelése alapján ad árnyalt magyarázatot a jogszabályok kezdeményezésének és elfogadásának okaira. Többek között arra is, miért született meg a második törvény gondolata és tervezete már azt megelőzően, hogy az elsőt megvalósították volna. Legfontosabb következtetése, hogy mindezt nem külső tényezők, hanem a magyar társadalomban felhalmozódott és megoldatlan gazdasági, szociális problémák, illetve a részben ezekkel összefüggő, a zsidóságot bűnbakként kezelő nézetek tartós fennmaradása, illetve ismételt felerősödése okozta. Amit csupán erősítettek a németországi, majd német nyomásra hozott olaszországi törvényekről nyert értesülések – és sokkal kevésbé a magyar kormányzati tényezőknek megfogalmazott hitleri elvárások, amelyek egyébként is később kaptak nagyobb hangsúlyt.

K. Farkas Claudia könyvének elolvasása után sokkal pontosabb képünk lesz arról, hogy a kormányzatot és az egyes pártok politikusait mi indította a törvények kezdeményezésére, támogatására vagy éppen ellenzésére, illetve az élük tompítását szolgáló javaslatok megfogalmazására.

A politikatörténeti jellegűnek tűnő áttekintés, tartalmát tekintve, messze túlmutat a hírhedt törvények kezdeményezésével, formálásával, elfogadásával kapcsolatos politikai vitákon. A magyar társadalom egyes csoportjainak e kérdésben elfoglalt és hangoztatott álláspontját is tükrözik a vitákban felmerült s a lapokban leírt vélemények. Farkas Claudia könyve tehát nemcsak politikatörténeti, hanem társadalom- és eszmetörténeti jelentőségű is.

Különösen kiemelendő a mű *eszmetörténeti* jelentősége a zsidókérdés magyarországi interpretációjával kapcsolatban. Jóllehet esetenként felesleges ismétlésekbe bocsátkozik, gondosan elkülöníti az egyes nézeteket: az előterjesztésekben testet öltő kormányzati álláspontot támogató, ellenző, illetve azt radikalizálni vagy tompítani, árnyalni igyekvő véleményeket, javaslatokat, s ezek indoklásait. A politikai gondolkodás története szempontjából még hasznosabbak lettek volna ezek az alfejezetek, ha az ismertetett nézetek eszmetörténeti gyökereit és közvetlen társadalmi okait is alaposabban elemezte volna a szerző. Ez persze feltételezte volna egyrészt azt, hogy a *Bevezetésben* alaposabban és részletesebben tekintse át a dualizmus kori gyökerekből táplálkozó, 1919 után Magyarországon megfogalmazott zsidóellenes nézetek tartalmi elemeit, illetve az ezeket megfogalmazó irányzatok hasonlóságait és eltéréseit. Másrészt nélkülözhetetlen lett volna feltárni azt, hogy az 1938–1941-ben tett kezdeményezések, hangoztatott érvek mely korábbi nézetekből táplálkozhattak. E munka elvégzésével Farkas Claudia még meggyőzőbb bizonyítékokkal igazolhatta volna jogos véleményét, miszerint a belső okok játszottak döntő szerepet a törvények megalkotásában. Így számára is nyilvánvalóvá vált volna, hogy azok az érvek, melyeket 1938–1939-ben a kormánypárt különböző irányzatai éppúgy hangoztattak, mint a keresztény párt és a szélsőjobb képviselői, már két évtizeddel korábban ismertek voltak Magyarországon. Itt nem csak olyan elemekre utalok, mint a zsidóság sokat hangsúlyozott túlsúlya a gazdasági és a kulturális életben vagy a „társadalmi béke” megteremtésének esélye. Más konkrét dolgok is elhangzottak, ám itt csak a legszélsőségesebb momentumot szeretném jelezni: az *eugenika* alkalmazásának „szükségességét” (melyet a zsidó-keresztény vegyes házasságok, illetve nemi kapcsolatok tekintetében

majd az 1941:XV. tc. jogilag szabályozott formában érvényesít (Magyarországon) már az első világháború végén hangoztatták. Keltz Sándor személyében pedig heves propagálója is volt, aki nézeteit nemcsak cikkeiben, könyvekben, hanem például az Ébredő Magyarok Egyesülete éves kongresszusain tartott előadásokon is terjeszthette. Ő volt az, aki már 1923-ban könyvben publikálta nézetét, mely szerint: „Gyökeres megoldás csak egy lehet: a zsidófaj, a zsidó típus tökéletes kiirtása.” Elképzelése realizálódott 1944 végzetes hónapjaiban. Mindezekről ma már meglehetősen gazdag – jóllehet teljesnek közel sem tekinthető – irodalomra lehet támaszkodni.⁵

Politikatörténeti vonatkozásban fontos tanulsága a könyv a fejezeteinek, hogy a szerző szerint inkább csak vitákról volt szó, mert – miként azt plasztikusan bemutatja – küzdelmekről aligha beszélhetünk. Az eltérő álláspontokat képviselők túlnyomó többsége ugyanis nem a törvények megalkotása melletti vagy elleni érveket vonultatott fel, csupán a zsidókat sújtó korlátozások mértékéről, a jogszabály hatálya alá vonandók köréről vitatkoztak. A magyar társadalom e jelentős és befolyásos részének jogfosztása ellen csak a liberális és a szociáldemokrata képviselők szólaltak fel, s lapjaik mutattak rá azokra a károokra és veszélyekre, amelyeket a tervezett, majd foganatosított intézkedések jelentenek nemcsak a zsidóságra, hanem a gazdaságra, a kultúrára, az egész magyarországi társadalomra nézve. Ennek ellenére megállapíthatjuk, hogy több párt – köztük (legalábbis 1938-ban) a kormánypárt – képviselőinek álláspontja közel sem volt egységes, még ha ez nem is befolyásolta a szavazás végeredményét.

A politikai reflexiók jelentős része a sajtóban látott napvilágot. Ezen a forrásbázison dolgozva Farkas Claudia – helyesen – túllép az országgyűlésben képviselt pártok keretein, s a szélsőjobboldal tekintetében olyan irányzatokat is megszólaltat, melyek 1935-ben nem küldhettek képviselőket a parlamentbe. Más politikai irányzatok esetében is érdemes lett volna így tennie, hogy valóban teljessé váljék a korabeli magyarországi nézetek köre. Példaként

⁵ Elég, ha Szabó Miklós, Gyurgyák János, Zinner Tibor, Paksy Zoltán és e sorok írójának a témával kapcsolatos – részben a szerző által is említett – munkáira gondolunk.

csupán Bajcsy-Zsilinszky Endrére és a *Magyarország* című lapra utalok. Az egykori fajvédő, majd Nemzeti Radikális Párt (1931–1936) néven önálló mozgalmat kezdeményező politikus ekkor már a Független Kisgazdapárt befolyásos tagjaként fejtette ki rendszeresen álláspontját az említett lapban. Az első zsidótörvénnyel kapcsolatos véleménye többek között azért is figyelemre méltó, mert egyrészt – miként azt a Farkas Claudia által idézett módon Eckhardt Tibor, a kisgazdák vezére is tette – egyértelműen deklarálta, hogy változatlanul a fajvédelem elvei alapján ítéli meg a zsidókérdést. Másrészt viszont annak szellemében immár a magyarországi németek kormányzati és kulturális pozícióinak korlátozását is követelte. Ő volt az, aki talán a legmarkánsabban fogalmazta meg a törvénytervezet alkotmányosságot sértő jellegét, kiegészítve azzal, hogy a jogszabály elfogadásával az ország nemzetközi tekintélye forog veszélyben.⁶

A *társadalomtörténeti* aspektust nem vizsgálta a szerző. Tudatosan, hiszen ez nem volt célja. Szövegei azonban impliciten tartalmazzák az erre vonatkozó információkat. Forrásanyaga kiváló lehetőséget nyújtana e tematika szisztematikus kidolgozására is, amire további kutatásai során feltétlenül érdemes lenne gondolnia.

Van azonban két gyenge pontja ezeknek a részeknek.

Egyrészt mind a politikai, mind a társadalom- és esztétörténeti vonatkozások árnyalt kifejtése és elemzése megkövetelné a viták aktív résztvevőinek alaposabb jellemzését, társadalmi és politikai hovatartozásuk jelzését, illetve annak vizsgálatát, hogy ezek a tényezők befolyásolták-e – s ha igen, mennyiben – állásfoglalásaik tartalmát. Ám több helyen a felszólalók nevének megemlítésére, s nagyon gyakran a név szerint említettek pártkötődésének jelzésére sem került sor. Pedig ezek pontos meghatározásához elegendő információt ad az 1935–1939. és az 1939–1944. évi országgyűlés – a szerző által a bibliográfiában sem feltüntetett – almanachja. Arra is érdemes és szükséges lett volna figyelni, hogy a kormánypárt képviselőcsoportja sohasem volt egységes,

⁶ Erre lásd VONYÓ József: Zsilinszky és a zsidókérdés. In: BARÁTH Magdolna–BÁNKUTI GÁBOR–RAINER M. János (szerk): *Megértő történelem. Tanulmányok a hatvanéves Gyarmati György tiszteletére*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2011. 339–352.

mindkét parlamenti időszakban különböző irányzatokra tagolódott. Ezért a Nemzeti Egység Pártján, illetve a Magyar Élet Pártján belül az egyes politikai csoportosulások azonos vagy – akár csak árnyalatokban, részkérdésekben kialakított – eltérő véleménye, illetve annak kimutatása is fontos következtetések levonására adhatott volna alkalmat. Ehhez szerencsés lett volna felhasználni a kormánypárt 1931 utáni parlamenti képviselőinek összetételét elemző tanulmányt.⁷ A második zsidótörvénnyel kapcsolatos álláspontok és pártreagálások ismertetésekor a szerző meg sem említi a kormánypártban 1938 novemberében bekövetkezett szakadás következményeit. A hiányokat legalább részben pótolhatta volna – egy ennyi személyt említő kötetben egyébként is nélkülözhetetlen – annotált névmutató.

Másrészt, az esetek többségében, a szerző nem élt a lehetőséggel, hogy a vitákban megfogalmazott vélemények és a lapokban olvasható reflexiók tartalmát és főleg gyökereit elemezze. E tekintetben üdítő kivétel a zsidó közösség állásfoglalásának bemutatása (114–152., 235–256.). Ezekben a fejezetekben bizonyította a szerző, hogy a szituáció empatikus értelmezésével képes az okok, összefüggések pontos értelmezésére, az egész bonyolult helyzetértő értékelésére.

A történet figyelmes követése ahhoz is hozzásegíti az olvasót, hogy részletes képet kapjon a magyar országgyűlés tárgyalási rendjéről, amely más jelentős törvények esetében is érvényes volt. Vagyis hogy a politika-, társadalom- és esztörténeti vonatkozásokon túl fontos ismereteket szerezzen az állam egyik meghatározó intézményének működéséről.

A könyv nagy értéke, hogy elemzései rádöbbenenek bennünket: a történetírásunkban általánossá vált vélemény - mely szerint az első zsidótörvényben vallási, a másodikban viszont már faji alapon definiálták, kit tekintenek zsidónak – lényegében leegyszerűsítés. A törvények megfogalmazásait és a hozzájuk fűzött kommentárokat alaposan átgondolva azt láthatjuk, hogy ezek a szempontok mindkét esetben szerepet játszottak. Igaz, más-más mértékben és súllyal. Így a második törvélynél valóban hangsú-

⁷ SIPOS Péter–STIER Miklós–VIDA István: Változások a kormánypárt parlamenti képviselőinek összetételében 1931–1939. *Századok*, 1967/3–4. 602–620.

lyosabb volt a faji megközelítés. Ám ha figyelembe vesszük, hogy ezt is a szülők, nagyszülők felekezeti hovatartozása révén látták meghatározhatónak, az első törvény vallási szempontjai is más értelmet nyernek. Különösen meggyőzőek ebből a szempontból az első törvény munkabizottsági vitái, illetve a törvénnyel kapcsolatos sajtóreflexiók. Ezekben egyrészt már akkor megfogalmazódott az igény, hogy fajként kezeljék a zsidóságot. Másrészt az érvelésekből kitűnik: több korabeli képviselő az „izraelita felekezeten” is „zsidó fajt” értett. Joggal jegyzi meg tehát a szerző: „A támogatók körében meglehetősen masszív volt az a vélekedés, hogy a zsidóság faj. Úgy ítélték meg, hogy feleslegesek a határdátumok,⁸ hiszen akármelyik terminust választják is a megkeresztelkedésnél, az teljességgel lényegtelen, mert a megkeresztelkedett zsidó továbbra is zsidó marad.” (77.) Úgy is fogalmazhatunk, hogy mindezek révén az 1938. évi 15. tc. esetében faji értelmet nyert a zsidók vallási alapon történő megkülönböztetése.

A jelzett hiányosságok jelentős része könnyen pótolható lett volna, ha K. Farkas Claudia – korábban sikerrel megvédett doktori disszertációjának könyvvé formálása során – a kérdéskörrel foglalkozó, s közben megjelent valamennyi fontos szakmunkát felhasználja. A hiányzók közül példaként említhető Csizmadia Ervin munkája a második zsidótörvény megszületésében különösen nagy szerepet játszó Makkai Jánosról,⁹ továbbá Ungváry Krisztián, Paksy Zoltán és Paksa Rudolf tanulmányai az 1930–1940-es évek szélsőjobboldali mozgalmairól, pártjairól.

Nagyon értékesek a munkának azok a részei, ahol a szerző a három legfontosabb keresztény felekezet egyházfőinek az első két zsidótörvénnyel kapcsolatos szereplését elemzi. Annak ellenére, hogy – a szerző szavaival – „véleményük ismertetése nem jelenti az adott egyház, illetve felekezet egészének álláspontját” (259.). Megnyilatkozásaik azonban jelentős mértékben befolyásolhatták az akkor még nagy többségében vallásos lakosságot, azaz a közvéleményt. Alapállásuk két vonatkozásban azonos volt, de legalábbis

⁸ Itt a törvény értelmében mentességet jelentő megkeresztelkedés határdátuma körüli vitákra utal.

⁹ CSIZMADIA ERVIN: *Makkai János. Ősztön és politika. Makkai János és a magyar reformjobboldal a két világháború között.* Új Mandátum, Budapest, 2001.

nagy hasonlóságot mutatott. Egyrészt abban, hogy mindhárman a zsidóságnak a gazdasági és kulturális életben kialakult túlsúlyában, illetve a „zsidó szellem eluralkodásában” látták, láttatták a problémakör fő okát. Ezért egyaránt „akarták a zsidók visszaszorítását, azzal az indoklással, hogy ezzel a magyar társadalom lelki egyensúlya helyreáll, és a zsidókérdés véglegesen lekerülhet a napirendről”. (272.) A kollektív felelősség helyett azonban az egyéni mérlegelést tartották indokoltnak. Már csak azért is – és ez volt hasonló nézeteik másik fontos eleme –, mert elutasították azt, hogy állami jogszabállyal írják felül a keresztség érvényét, s ebből kiindulva igyekeztek elérni, hogy a megkeresztelkedett zsidókat határidőtől függetlenül vonják ki a törvény hatálya alól. Farkas Claudia e kereteken belül mutatta ki a közöttük lévő árnyalatnyi, egyes részkérdésekben megnyilvánuló eltéréseket. Mindez még markánsabban rajzolódott volna ki, ha az összehasonlító, illetve az egyházakra összefoglalóan jellemző elemeket a fejezet elkülönülő bevezetőjében esetleg összegzésében fogalmazza meg, s nem az egyes egyházfők, mindenekelőtt a Ravasz László szerepét tárgyaló részben.

Ez a fejezet kiváltképp azzal ad újat, hogy a szerző feldolgozta az egyházfők levelezésének a törvényekhez, illetve azok tárgyalásához köthető részét, s ennek alapján mutatta be, milyen indítékokkal és módon igyekeztek befolyásolni, illetve véleményezték híveik a sajtóból megismert megnyilatkozásaikat. Ezek kapcsán azt is felvillantotta, hogy – bár következetesen kitartottak a zsidókérdés megoldásának szüksége mellett – milyen lelki vívódást jelentett az egyházfők számára a híveiket sújtó törvényekkel kapcsolatos állásfoglalás. Az utóbbi momentum hangsúlyosan veti fel, hogy szerencsés lett volna az egyes egyházakban kialakult nézetek szélesebb körű ismertetése – legalább a szerző által feldolgozott egyházi sajtóanyag alapján.

Nem hagyhatom szó nélkül, hogy a megfogalmazások helyenként stiláris javítást igényeltek volna, és gondosabban kellett volna szerkeszteni a szöveget – elkerülendő a fejezetek közötti, s még inkább az egyes alfejezeteken belül is gyakori ismétléseket.

Kritikai észrevételeimet nem az elmarasztalás szándékával fogalmaztam meg, sokkal inkább a biztatásnak szántam. Az em-

lített hiányosságok pótlása, a felvetett szempontok átgondolása és érvényesítése révén még teljesebbé és pontosabbá formálható a kép Magyarország történetének e tragikus következményekkel járó korszakáról. Érdeemes tehát K. Farkas Claudiának kiegészítő kutatásokat végeznie, s azok eredményeivel gazdagítva egy második, bővített és átdolgozott kiadásban közreadnia eredményeit. Olyan címmel, amely pontosabban fejezi ki a mű tartalmát.

A könyv mindazonáltal ebben a formában is tanulságos és hasznos olvasmány a korszak iránt érdeklődők, s megkerülhetetlen az azzal foglalkozó kutatók számára.

Vonyó József

A szovjet–jugoszláv kapcsolatok alakulása: kibékülés, elvtársi viszony, konfrontálódás*

A patinás brit könyvkiadó vállalat, a Routledge gondozásában 2011-ben jelent meg Svetozar Rajak új monográfiája, amelyben a szovjet–jugoszláv kapcsolatokat vizsgálja az 1953–1957 közti időszakban. Rajak a neves *London School of Economics* egyetem Egyetemes Történeti Tanszékén (*Department of International History*) a Balkán, Kelet-Európa és a hidegháború összefüggéseit kutatja, és egyik vezetője az egyetem nemzetközi kapcsolatokkal, diplomáciával és stratégiai tanulmányokkal foglalkozó kutatócsoportjának (*Centre for International Affairs, Diplomacy and Strategy, LSE IDEAS*). A kutatócsoportba integrálva külön hidegháborús program (*LSE IDEAS Cold War Studies*) is működik, amely napjainkra vezető brit műhelyé nőtte ki magát, és nemzetközi mércével is elismert szakmai intézménynek számít. Oktatói tevékenysége mellett Rajak írásaiban a titói Jugoszlávia történelmének hidegháborús összefüggéseit vizsgálja. Angolul először ő publikálta az 1954-es Hruscsov–Tito-levelváltást, és több tanulmányában vizsgálta a szovjet–jugoszláv kapcsolatok és az 1956-os magyar forradalom összefüggéseit, Jugoszlávia szerepét az el nem kötelezett országok mozgalmának létrejöttében, vagy legutóbb a görög polgárháborúnak a szovjet–jugoszláv normalizálódásra gyakorolt hatását.¹ Jelen monográfiája a korábbi részstanulmányok összefoglalásának, szintézisének is tekinthető.

Az egyszerű kék címlap (ezzel a kötet illeszkedik a kiadó hidegháborús monográfiákat felsorakoztató sorozatába) ellenére már a

* Svetozar RAJAK: *Yugoslavia and the Soviet Union in the Early Cold War. Reconciliation, comradeship, confrontation, 1953–1957*. Routledge, London–New York, 2011.

¹ The Tito–Khrushchev Correspondence, 1954. *Cold War International History Bulletin*, 2001/12–13. 315–324.; Jugoslovensko–sovjetski odnosi u 1956 i madarska kriza u izveštajima britanskih diplomata u Beogradu. *Istorija 20. veka*, 2000/2. 83–98.; In search of a life outside the two blocs: Yugoslavia's road to non-alignment. In: Ljubodrag DIMIC (szerk.): *Great Powers and Small Countries in the Cold War, 1945–1955*. Filozofski fakultet, Beograd, 2005. 84–105.; The Cold War in the Balkans: From the Greek civil war to Soviet–Yugoslav normalization. In: Melyn P. LEFFLER–Odd Arne WESTAD (szerk.): *Cambridge History of the Cold War*. Cambridge University Press, Cambridge, 2009. 198–220.

cím is sokatmondó. Jelzi: annak ellenére, hogy az utóbbi időkben a nemzetközi hidegháborús kutatások fókusz az 1970–1980-as évekre és a bipoláris világrend felbomlására helyeződött, az 1950-es évek eseményeinek vizsgálata még mindig kitüntetett szerepet játszik történetírásunkban, és kurrens témája a jelenkor-történeti vizsgálódásoknak. Amellett, hogy címválasztásával a szerző világosan kijelöli a témát (szovjet–jugoszláv kapcsolatok) és meghatározza annak időbeli kereteit (1953–1957), egy elméleti problémára, a hidegháború szakaszolására is ráirányítja az olvasó figyelmét. Rajak meghatározása szerint ez az időszak a hidegháború korai szakaszát jelenti, szemben azzal a nemzetközi és hazai szakirodalomban is általános állásponttal, miszerint a hidegháború első, klasszikus szakasza a Sztálin-korszak (1948–1953) volt. Az alcímekben szereplő három fogalmat („kibékülés, elvtársi viszony és konfrontálódás”) pedig a szovjet–jugoszláv kapcsolatok három fázisának is tekinthetjük.

Az előszó szerint Rajak könyvének fő célja, hogy újból ráirányítsa a figyelmet a hidegháborús kutatások egyik fontos, ám a szerző meglátása szerint az utóbbi években méltánytalanul háttérbe szorult területére, a szovjet–jugoszláv mini-hidegháború vizsgálatára. Úgy véli, hogy a nemzetközi történetírás mind a mai napig csak az 1945 utáni jugoszláv történelem egyes szegmenseivel foglalkozott (elsősorban a konfliktus háttérében meghúzódó okokkal, illetve Jugoszlávia felbomlásával, a délszláv háborúkkal), valamint országspecifikus jelenségeit (a szovjet–jugoszláv konfliktusnak a görög polgárháborúra gyakorolt hatását vagy Jugoszlávia 1956-os szerepét) kutatta. Könyvét ebből a szempontból – jogosan – hiánypótló munkának tekinti, amivel, úgy vélem, egyetérthetünk. Helyesen állapítja meg azt is, hogy Moszkva és Belgrád kapcsolatának jellege, annak gyakori változásai nagy hatást gyakoroltak a fenti időszak hidegháborús dinamikájára (4.). Állítását négy tézisponttal támasztja alá. Eszerint Sztálin halálát (1953) követően 1) a szovjet–jugoszláv kapcsolatok alakulása jelentősen befolyásolta a desztalinizáció kezdetét és folyamatát; 2) aláásta a szocialista tábor sztálini típusú egységét; 3) nagymértékben kihatott a nemzetközi kommunista mozgalom hatalmi dinamikájára; valamint 4) lehetővé tette, hogy az el nem kötelezett

országok mozgalmának életre hívásával Tito globális alternatívát kínáljon a hidegháború bipoláris rendszerében. Ezeket a megállapításait – kronologikus megközelítést alkalmazva, a szovjet–jugoszláv normalizálódási folyamatba ágyazva – őt, megközelítőleg azonos terjedelmű fejezetben fejt ki.

Az első, *Nyitány (Overtures)* címet viselő fejezetben röviden felvázolja a jugoszláv „eretnekség” geneziséét és hatását a jugoszláv társadalom kulturális és intellektuális életére. Habár az 1948–1953 közti szovjet–jugoszláv konfliktus okait már eddig is sokan vizsgálták, a konfliktus főbb állomásai pedig viszonylag jól ismertek mind a hazai, mind a nemzetközi történetírásban, újszerű az a magyarázat, ahogyan Rajak a konfliktus okait már az előszóban elemzi. Érvei nem egészen győzték meg a recenzenst arról, hogy Belgrád és Moszkva ellentétében sem a formálódó balkáni föderációs tervek nem játszottak szerepet, sem Tito azon elképzelése, hogy egy esetleges görög támadást megelőzendő, csapatokat küld Dél-Albániába. A *London School of Economics* történésze szerint a konfliktus háttérben pusztán hatalmi okok húzódtak meg: az éleződő hidegháborús konfliktusban Sztálin monolit kommunista táborot kívánt létrehozni. Meglátását elsősorban azzal támasztja alá, hogy Tito Moszkvába rendelése időben egybeesett a puccszerű prágai kommunista hatalomátvétellel (1948. február). Mind az előszóban, mind az első fejezetben Rajak újfent elveti azt az egyébként valóban tévesen rögzült képet, hogy Tito nemzeti kommunizmusa okozta volna a konfliktust, és hangsúlyozza, hogy a „jugoszláv különút” a konfliktus egyik nem várt következménye lett. A szerző azzal érvel, hogy a nehezen megszerzett függetlenséget Tito, érthető módon, nem kívánta feláldozni. Azt, hogy a Sztálin halálát követő szovjet közeledési kísérletekre csak jó félév-re rá adott érdemi választ, a jugoszláv vezető érthető gyanakvása mellett – Rajak meglátása szerint – Jugoszlávia 1952. novemberi nemzetbiztonsági válsága is magyarázza. Az akkor Belgrádban megrendezett amerikai–brit–francia–jugoszláv tárgyalások kudarca után Tito Görögországon és Törökországon keresztül kívánta Jugoszláviát hozzákötni a nyugati védelmi rendszerhez. Ennek megfelelően 1953 márciusától egyfajta duális külpolitikai stratégiát dolgozott ki: a Nyugat felé tovább sürgette a katonai integrá-

ciót, a Szovjetunió felé pedig a kivárás álláspontjára helyezkedett. A jugoszláv nézetben a változást az okozta, hogy az 1953. október 8-án, a trieszti kérdésben kiadott amerikai nyilatkozat nem tartalmazott olyan biztosítékot, miszerint az Egyesült Államok garantálta volna a végleges rendezést. Emiatt Jugoszlávia a háborús konfliktus szélére sodródott Olaszországgal, a NATO tagjával. Ennek hatására erősödött fel az a szerb származású történész szerint a jugoszláv külpolitikában már 1948-tól meglévő álláspont, hogy mindkét szuperhatalmi tömbtől egyenlő távolságot kell tartani, és ekkor kezdtek óvatosan, de pozitívan reagálni Hruscsov megkeresésére. Tito azonban nem gondolkodott 180 fokos fordulatban, hangsúlyozza Rajak. A szovjetekhez csak annyiban volt hajlandó közeledni, amennyiben az segítette a fenti cél elérését.

A szovjet–jugoszláv kapcsolatok belső dinamikáját jugoszláv oldalról nézve 1953 novembere és 1955 márciusa között is a Balkán-paktum–Trieszt–amerikai gazdasági segélyezés hármasa határozta meg. Erről a második, *Normalizálódás (Normalization)* címet viselő fejezet szól. Miután 1954 októberében sikerült rendezni a trieszti kérdést (*londoni memorandum*), Bledben Jugoszlávia, Görögország és Törökország katonai együttműködési egyezményt írt alá. Ezáltal Tito ismét biztonságban érezte magát egy esetleges szovjet katonai támadással szemben. Az amerikai gazdasági segéllyel belpolitikai szempontból is megerősödve került ki, hiszen sikerült javítani a lakosság élelmiszer-ellátását. A jugoszlávok tehát nagyobb önbizalommal és pozitívabban reagáltak Hruscsov közeledési szándékaira. Kihasználva a növekvő manőverezési teret, a jugoszláv államfő gyakorlatilag saját céljainak megfelelően játszotta ki a szovjet és az amerikai kártyát a trieszti kérdés rendezésében. A Szovjetunió felé közeledve az Egyesült Államokat zsarolta, míg a nyugati gazdasági és katonai együttműködéssel a Szovjetuniót kívánta rákényszeríteni arra, hogy minél látványosabban revideálja korábbi, jugoszlávellenes politikáját. Rajak azonban arra is ráirányítja az olvasó figyelmét, hogy Titóhoz hasonlóan Hruscsov is a saját céljainak megfelelően használta ki a közeledést. Ezáltal a szovjet–jugoszláv kapcsolatok normalizálódásának felgyorsulása, vagy éppen lassulása, az al-

kalmazott retorikai fordulatok hevessege a Sztálin örökségén vívott szovjet hatalmi harc mindenkori „hőmérőjeként” funkcionált.

A két ország közötti „elvtársi jó kapcsolatokról” igazából csak 1955 márciusa és 1956 tavasza között beszélhetünk. Ezen rövid, egyévnyi időszak fejleményeit a harmadik fejezetben (*Comradeship*) ismerhetjük meg. Belgrádi „Canossa-járása” során Hruscsov nyíltan felvetette a pártkapcsolatok normalizálását, a jugoszlávok viszont továbbra sem voltak hajlandók feláldozni függetlenségüket és értékes nyugati kapcsolataikat. Azzal azonban, hogy napra pontosan hét évvel a Tájékoztató Iroda JKP-t elítélő határozata után (1955. június 28-án) bejelentették, hogy Tito elfogadja Hruscsov meghívását, és a Szovjetunióba fog látogatni, érdemben segítették a szovjet reformereket. Hruscsov ennek tudatában mert szembeszállni az SZKP KB 1955. július 4–12. között megrendezett plénumán Molotovval és a többi keményvonalas KB-taggal. Levéltári források alapján Rajak bizonyítottnak látja, hogy ezen az ülésen hangzott el először: a szovjet–jugoszláv konfliktusért Sztálint terheli a valódi felelősség. Sztálin bírálata pedig Rajak szerint nem jelent mást, mint hogy a desztalinizációs folyamat igazi kezdetét ez az ülés jelentette. Ekkor hangzott el szovjet vezetők szájából először az is, hogy a szocialista mozgalmon belül létezhetnek eltérő formák, ez pedig először jelentett kihívást a szovjet táboron belüli és a nemzetközi kommunista mozgalomban meglévő kapcsolatokra. Ebből a szempontból – érvel Rajak – Hruscsov titkos beszéde az SZKP XX. kongresszusán nem a desztalinizáció kezdetét, hanem a hatalmi harc végét jelentette. Bizonyos szempontból a szovjet–jugoszláv kapcsolatok normalizálódásának végét is előrevetítette, hiszen kijelölte azokat a kereteket, ameddig a hruscsovi szovjet vezetés még hajlandó volt elmenni.

Habár Titót és a többi jugoszláv vezetőt naiv optimizmussal töltötte el a „titkos” beszéd híre, továbbá késznek mutatkoztak arra, hogy újradefiniálják külpolitikai prioritásaikat és elvtársi kötelességükként segítsék a szovjet és kelet-európai reformer kommunistákat, arra továbbra sem voltak hajlandók, hogy szövetségre lépjenek és újfent betagozódjanak a szovjet táborba. Hruscsov igazi célja viszont éppen az volt, hogy Jugoszláviát valamilyen for-

mában visszaédesgesse a szovjet „lágerbe”. A szerző következetesen a többletjelentéssel rendelkező *lager* szót használja a *camp* helyett a szovjet célok érzékeltetésére. Az eltérő szovjet és jugoszláv célkitűzések pedig magukban hordozták az újabb ellentéteket. A konfrontálódás gyökereit, első megnyilvánulásait a negyedik fejezetből (*Contention*) ismerhetjük meg. A hagyományos történelmi állásponttal szemben, jugoszláv és szovjet levéltári források alapján Rajak úgy látja, hogy Tito moszkvai látogatása (1956. június 2–23.) nem a jugoszláv vezető újabb megdicsőülését, hanem a konfrontáció újabb nyitányát jelentette. Habár a moszkvai nyilatkozat elismerte Jugoszláviát független és szocialista országgként, valamint újfent deklarálta, hogy több út vezet a szocializmus megvalósításához (aláásva ezzel a „szovjet tábor” koncepcióját), a deklaráció kiadásába a szovjetek végül csak azért mentek bele, mert nem akarták elszenvedni azt a nyilvánvaló diplomáciai kudarcot, hogy semmilyen közös nyilatkozatot nem sikerül kidolgozniuk a látogatás végére. A háttérben azonban heves viták zajlottak a Tájékoztató Iroda szerepéről, és Hruscsov többször is nyomást kívánt gyakorolni Titóra, hogy a jugoszlávok fogadják el a Szovjetunió ideológiai primátusát. Néhány héttel Tito látogatása után az SZKP KB titkos határozatában (1956. július 13.) pedig már antimarxistaként bélyegezték meg a jugoszláv pozíciót, olyannak, amely destruktív hatást fejt ki a szovjet tábor egységére.

A háttérben újra éleződő ellentétek, a kelet-európai térségért folytatott vetélkedés az 1956-os magyar forradalmat követően csapott át újabb nyílt konfrontációba. Habár az erről szóló utolsó fejezet (*Confrontation*) kicsit rövidebbre sikeredett, mégis több új kutatási eredménnyel szolgál. Miközben jól ismert a témával foglalkozó történészek előtt, hogy Tito pulai beszéde újabb vízválást jelentett a szovjet–jugoszláv bilaterális kapcsolatokban, Rajak arra is felhívja a figyelmet, hogy a magyar forradalmat leverő szovjet intervenció támogatásának megindoklásával Tito legalább annyira a Nyugatnak is üzent, mint a Szovjetuniónak. Sőt, jugoszláv levéltári források alapján úgy tűnik, Tito beszédének belpolitikai üzenete is volt. A lengyel- és magyarországi események a romló jugoszláv életszínvonal miatt komoly aggodalommal töltötték el a belgrádi vezetést. Alátámasztani látszik ezt az is, hogy a JKSZ KB

Végrehajtó Bizottságának ülésén (1956. november 6-án) a magyar kérdést leszámítva egyetlen napirendi pont szerepelt: az öt éves tervben belüli prioritások módosítása a lakossági életszínvonal növelése céljából.

Habár a szerző könyvében a hangsúlyt a szovjet–jugoszláv kapcsolatok vizsgálatára helyezi, ezzel összefüggésben az el nem kötelezett országok mozgalmának kezdeteiről is árnyalt képet kapunk. Korábbi és újabb levéltári kutatásai alapján Svetozar Rajak úgy látja, hogy a mozgalom életre hívása szorosan összefüggött a jugoszláv vezetés útkeresésével és azon céljával, hogy ne ismétlődhessen meg újra 1948 tavaszának kettős kihívása. 1948. március 18–19-én ugyanis, a konfliktus eszkalálódásának részeként, a Szovjetunió kivonta katonai és polgári tanácsadóit Jugoszláviából, március 20-án pedig az Egyesült Államok és Nagy-Britannia közös nyilatkozatban jelentette be, hogy Trieszt és az „A” zóna közigazgatását átadják Olaszországnak. A londoni történész szerint már ekkor célként fogalmazódott meg, hogy kerülni kell az ország teljes elszigetelődését, és nyitni kívántak a harmadik világ felé. Sőt, Rajak egyértelműen amellel érvel, hogy a jugoszláv külpolitika elsődleges prioritását, túlélési lehetőségét már 1948 tavaszán ez jelentette. Megállapítása önmagában is érdekes, hiszen mind a nemzetközi, mind a hazai történetírásban konszenzus alakult ki arról, hogy Tito a szovjet–jugoszláv konfliktus kezdeti szakaszában több esetben bizonyítani akarta, hogy „jó kommunista”. Úgy vélem, elég, ha itt csak a mezőgazdaság kollektivizálásának átmeneti felgyorsítására utalok. Ahhoz azonban, hogy az elvi elhatározás a gyakorlatban is megvalósulhasson, Rajak szerint külső tényezőre, Sztálin halálára és az új szovjet vezetés közeledési kísérletére is szükség volt. A szovjet (vagy csatlós) katonai támadás veszélyének közvetlen elmúltával és a nyugati gazdasági segély biztosításával Tito a harmadik világ felé is nagyobb önbizalommal léphetett fel, egyben fel is használta Nehruval és Nasszerrel kialakított baráti kapcsolatait arra, hogy mind az amerikaiak, mind a szovjetek irányában tovább növelje manőverezési terét.

Habár Rajak munkája arányaiban, a részek egymáshoz való viszonyában jól tagolt, mégis úgy látom, hogy a szerző kissé rész-

letesebben is megvizsgálhatta volna, hogy a szovjet–jugoszláv normalizálódás miként hatott a gyakorlatban a szocialista tábor kohéziójára, az egyes országok belpolitikai fejleményeire. A magyar olvasó érdeklődését bizonyosan felkeltené, ha a jugoszláv politikai vezetés és a magyar reformkommunista erők kapcsolatáról is új információt olvashatna. Rajak azonban nem terjesztette ki vizsgálódásának időhatárát erre a kérdéskörre. A magyar historiográfia szempontjából is az újdonság erejével hatott ugyanakkor az, hogy a szovjet vezetés Mikojan 1956. július 21–22-i brioni látogatását igyekezett úgy is beállítani, hogy Rákosi lemondatása szovjet–jugoszláv közös lépés volt, Jugoszláviát pedig *de facto* megpróbálta visszakényszeríteni a szovjet táborba. Rajak kutatásainak köszönhetően azt is tudjuk, hogy a szovjet intervencióval kapcsolatos lengyel és indiai álláspontot alapjában határozták meg Tito erről vallott nézetei. Jugoszláv primer források alapján a londoni történész úgy véli: Titóék már a szovjet intervenció előtt Jugoszláviába szerették volna vinni a nagykövetségükre menekülő Nagy Imre-csoportot. Jugoszláv és szovjet levéltári iratok alapján teljesen bizonyítottnak látja azt is, hogy a jugoszláv vezetés végig nem tudott Nagy Imre elrablásának tervéről, ennek következtében pedig megkérdőjelezi Kádár 1956. decemberi állítását, miszerint a jugoszláv vezetést előre tájékoztatták volna.

A fenti rövid tartalmi ismertetés alapján Svetozar Rajak munkáját hagyományos diplomáciatörténeti vizsgálódásnak tekinthetjük. Úgy vélem azonban, hogy a könyv további olvasatokra is lehetőséget nyújt. A szerb származású történész nagy hangsúlyt helyez a konfliktus, a közeledés és az újbóli konfrontálódás ideológiai mozgatórugóira is. Meglátása szerint a szovjet–jugoszláv kapcsolatok 1948–1956 közötti évtizede arról is szól, hogy az ideológiai uniformitást hirdető birodalom perifériájának lázadása ideológiai eretnekséget eredményezett. A jugoszláv politikai és társadalmi rendszer metamorfózisa az első eltávolodást jelentette a kommunista mozgalom sztálini paradigmájától. A jugoszláv modell sikeressége hosszú távon kihívást jelentett Moszkva kelet-európai befolyási övezetének, ezáltal hozzájárult a szovjet kommunizmus dezintegrálódásához. Éppen e miatt a romboló hatás miatt sürgette a Szovjetunió, hogy Jugoszlávia térjen vissza a szo-

cialista táborba. Azzal, hogy Tito nem volt hajlandó saját tekintélyét alávetni a szovjet céloknak, Rajak meglátása szerint elkerülhetetlenné vált a kapcsolatok újbóli megromlása. (213–215.)

Az ideológiai okok mellett Rajak Tito és Hruscsov személyiségét, a normalizálódás folyamatában betöltött különleges szerepét is több helyütt kidomborítja munkájában. Meglátása szerint eltérő személyiségük (Hruscsov lényegében a sztálini Szovjetunió terméke, míg Tito az Osztrák–Magyar Monarchia légkörében szocializálódott) alapjaiban határozta meg a folyamat belső dinamikáját, és ez felelőssé is tehető a végső kudarcért. Szinte csodába illő együttműködésüket egyetlen tényező tette lehetővé: a „kommunizmusba vetett őszinte és megingathatatlan hitük”. (217.)

Svetozar Rajak munkája világosan felépített, jól tagolt, alapos történelmi munka. Az egyes fejezetekhez bőséges jegyzetapparátus tartozik, a monográfia végén válogatott irodalomjegyzéket találunk, valamint név- és tárgymutató segíti a visszakereshetőséget. A munka nagy erényének tartom, hogy a szerző a jugoszláv és a szovjet levéltárakban végzett alap kutatások alapján fogalmazta meg következtetéseit, s ezeket a főszövegben megfelelő kontextusba helyezve, bőséges idézetekkel alátámasztva, kritikai elemzés, összevetés formájában fejt ki. Munkája nem hiányozhat a témával foglalkozó kutatók polcáról, de egy esetleges magyar kiadás a szélesebb szakmai közönség és az érdeklődő olvasó érdeklődését is minden bizonnyal felkeltené.

Vukman Péter